
В. Нікольський

**ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр. НА УКРАЇНІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ
“ОКРЕМОЇ ПАПКИ” ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У**

Більш ніж сімдесят років тому населення України зазнало великого лиха – розпочався небачений голод, причини якого сучасні дослідники бачать у намаганні керуючої партії більшовиків приборкати населення, що чинило опір примусовій колективізації та розкуркуленню. Сьогодні цій проблематиці присвячено багато праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, видано багато збірників документів¹.

За умови наявності значної історіографії проблеми голодомору 1932-1933 рр. в Україні, нез'ясованими до кінця залишаються деякі питання цієї проблеми. Зокрема, розкриті не всі аспекти відношення керівництва ЦК КП(б)У до народної трагедії.

Автор цієї публікації зупинився на питанні реагування політбюро української компартії до проблем села у 1932-1933 рр. та голодування населення республіки. Документальну основу для розгляду цього складають матеріали “Окремої папки” політбюро ЦК КП(б)У, що знаходиться в фонді 1 (опис 16) Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Це були надзвичайно втаємничені документи, ознайомлення з якими в роки подій та далі було адресно обмеженим – навіть не всі члени політбюро мали право знайомитися з певними з них. Певну частину з них складають зв'язані з голодомором 1932-1933 р. Аналіз цього комплексу дозволяє, на наш погляд, достатньо повно розкрити питання щодо відповідальності вищого партійного керівництва України за трагічну ситуацію, що склалася в республіці у 1932-1933 р. Треба відмітити, що значним недоліком цього архівного фонду є *відсутність* значної частини *підготовчих матеріалів* до питань, що розглядалися; так за досліджуваний період матеріали, здебільшого, мають вигляд рішень або постанов політбюро. Це не дозволяє в окремих випадках відновити обставини, що спонукали до відповідної реакції політбюро ЦК КП(б)У. Але, загалом поставлену проблему можна розкрити, за умови використання додаткових матеріалів, що зберігаються у фондах

Розглядаючи матеріали “Окремої папки” за 1932-1933 рр., можна виділити наступну закономірність їх змісту. Серед двадцяти трьох питань, розглянутих у 1932 р. чотирнадцять були

тим чи іншим аспектом пов'язані зі становищем у сільському господарстві та вилученням хліба у селянства.

18 березня 1932 р. політбюро ухвалило постанову “Про продовольчу допомогу Зинов'євську”: “Видати з Українських фондів постачання Зинов'євську 1000 пудів хліба для надання продовольчої допомоги колгоспам, що опинилися у складному положенні, з розрахунку не більше 20 фунтів на їдока на місяць. Запропонувати командирувати спеціальних товаришів для організації цієї допомоги, **не надаючи широкого розголошення**” (виділено нами. - В.Н.)².

Того ж дня приймається друга постанова – про продовольчу допомогу Молдавській АРСР, згідно якої санкціонується виділення 1000 тон кукурудзи “для продовольчої допомоги”. Окрім того, обкому партії було запропоновано повідомити, для яких районів та для якої форми допомоги необхідні 3000 тон³. Тобто, було виділено лише четверту частину того, що просили з Молдавії.

Ці постанови свідчать, що в політбюро ЦК КП(б)У вже на початку весни 1932 р. мали інформацію щодо продовольчого дефіциту (хоча б у двох регіонах півдня республіки).

3 квітня 1932 р. секретар Одеського обкому КП(б)У М.Майоров надіслав секретарю ЦК С.Косіору листа про продовольчі труднощі у Новомиргородському районі та необхідність надання допомоги ряду районів області. Він повідомляв, що доручив провести попереднє ознайомлення зі станом у цьому районі. Було зроблено висновок, що становище там таке ж, як і Зинов'євському району (про який вже йшлося вище. - В.Н.). У листі констатується, що у половині сіл району “їдять коней, які пали, є опухлі від недоїдання” (по 30-50 сімей у кожній сільраді). Повідомляючи, що у молдавському селі Мартоноша трупи померлих по декілька днів на ховаються, обласний секретар переклав цю провину на контрреволюційну роботу куркулів. Він також пише, що “місцеві влади та парторганізації віднесли до цього зовсім байдуже, не приймаючи ніяких заходів до ліквідації цієї роботи куркульства”. Було знято з посади секретаря райпарткому, запропоновано зняти голову сільради та секретаря партійного осередку. Повідомляється також, що план хлібозаготівель по цьому селу виконано лише на 44%. М.Миронов констатує таку ж ситуацію у десяти селах Хмелевського району та трьох – Новоархангельського. Він називає об'єктивні причини такого становища: “неважний врожай, деяке переобкладення плану хлібозаготівель. Окрім того, дописувач повідомляє: “необхідно відмітити поведінку

партійних та радянських організацій, які злочинно проходили повз подібного роду факти, зовсім не здійснюючи ніяких заходів до їх ліквідації та не інформуючи про це бюро обкому партії. Секретар інформував, що облпостачу доручено терміново з'ясувати кількість родин, що гостро бідували та негайно надати допомогу. Водночас, через обмеженість продовольчих ресурсів області, одеське керівництво звернулося з клопотанням щодо надання голодуючим районам хліба у розмірі 2000 пудів на місяць⁴.

7 квітня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення про виділення "Одеській області для здійснення продовольчої допомоги колгоспникам, що знаходяться у найбільш тяжкому становищі, 1000 пудів хліба"⁵. Тобто, замість 2000 пудів **на місяць** було виділено **одноразово** вдвічі менше – 1000 пудів.

На початок літа ситуація в Україні з продовольством загалом значно погіршилася, і 17 червня політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення надіслати у Москву Л.Кагановичу та В.Молотову телеграму такого змісту: "Чубарь за дорученням ЦК КП(б)У порушив клопотання щодо відпуску Україні продовольчої допомоги районам, що знаходяться у тяжкому стані. Настійно просимо понад відпущених для обробки буряка, а також додаткової продовольчої допомоги 220 тис. ще 600 пудів хліба"⁶.

Того ж 17 червня заслухали повідомлення "Про мішечництво", 29 липня про збирання врожаю, 22 серпня "Про розподіл між областями і районами встановленої ЦК ВКП (б) знижки із плану хлібозаготівель", 23 серпня "Про волинку в с. Капустинці Драбівського району" (було прийнято постанову ЦК КП(б)У з цього питання), 5 та 11 вересня "Питання хлібозаготівель", 25 вересня "Про хід будівництва спецколгоспів", 8 листопада "Про хлібні запаси України", 29 грудня – "Поширення репресій щодо злісних нездавачів хліба" та "Питання хлібозаготівель".

Отже, керівництво більш турбувало проведення хлібозаготівель та застосування каральних заходів, ніж голодуюче населення.

Так, 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У розглядало питання "Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських угруповань". Приймається рішення – доручити голові ДПУ УСРР С.Реденсу разом з генеральним секретарем ЦК КП(б)У С.Косіором розробити на протязі тижня спеціальних план ліквідації основних куркульських та петлюрівських гнізд у Павлоградському, Уманському, Білоцерківському районах, а також у групі районів навколо Борзни і Мени Чернігівської області⁷.

У постанові політбюро від 18 листопада 1932 р. також йшлося, що ДПУ України необхідно посилити роботу по “зняттю” у містах ідеологів та організаторів куркульського саботажу та зриву. Виконання державних завдань. Каральні органи зобов’язувалися вилучити та засудити найбільш злісних рахівників та бухгалтерів колгоспів, що зривали виконання плану хлібозаготівель та організували розкрадання колгоспного хліба. Було поставлено завдання – охопити цією операцією до 300 осіб та зосередити удар на найбільш важливих для успіху хлібозаготівель районах та колгоспах. Водночас членів політбюро було розподілено по областях з метою керівництва поставленими завданнями (В.Чубар – по Дніпропетровській області, М.Хатаєвич – по Одеській, В.Затонський – по Київській, С.Косіор – по Харківській, Ф.Зайцев – по Чернігівській)⁸. А діяльність ДПУ вважали за необхідне поєднувати з організаційно-політичною роботою партійних організацій на селі⁹.

29 грудня була прийнята “Постанова політбюро ЦК КП(б) У про поширення на Дніпропетровську область заходів, вжитих щодо Одеської області” такого змісту: “1) Вислати 700 сімей з 20-25 сіл основних відстаючих (по хлібозаготівлях. - В.Н.) районів. 2)Тт. Карлсону та Реденсу організувати висилку на північ злісних елементів та куркулів (без сімей) у кількості 700 осіб. 3)Скласти список виключених з партії у кількості до 50 для негайної висилки та концтабір. Просити ЦК ВКП затвердити це рішення”¹⁰.

Тільки один раз після 17 червня, згідно документів “Окремої папки”, політбюро повернулося до питання нестачі продовольства. Це відбулося 19 листопада.

У 1933 р. до “Окремої папки” було включено загалом п’ятдесят сім питань, з яких – двадцять сім мали відношення до проблем у сільському господарстві. Так, питання **хлібозаготівель**, розглядалися 14 січня та 4 листопада; питання **хлібопостачання** - 21 січня, 14 лютого, 17 лютого, 17 березня, 5 червня та 17 червня; питання **голодування та продовольчої допомоги** - 8 лютого, 11 березня, 13 березня, 17 березня, 3 квітня (двічі), 7 квітня, 22 квітня (лист Й.Сталіну) та 25 квітня; питання **сівби та насіннєвої допомоги** – 29 березня, 31 березня, 7 квітня, 9 квітня, 17 квітня (лист Й.Сталіну), 22 квітня та 29 квітня. Окрім того, розглядалися питання посилення репресій у випадках крадіжки хліба, про порядок розподілу зерна між колгоспниками по трудоднях та інші.

Вже на початку 1933 р. було зрозуміло, що бажаного обсягу хлібозаготівель чекати неможливо.

Газета “Вісті ВУЦВК” на початку 1933 р., що річний план хлібозаготівель виконано у такому обсязі: Вінницька область – 92,5%, Київська – 88,6%, Чернігівська – 71,3%, Харківська – 73,3%, Дніпропетровська – 68,7%, Одеська – 70,9%, Донецька – 73,2%, Молдавська АРСР – 89,1%, загалом по Україні – 74,5%¹¹.

14 січня 1933 р. приймається постанова ЦК КП(б)У “Про зменшення обсягів хлібоздачі державі та безумовне виконання планів хлібозаготівель”, згідно якої було зменшено планові завдання Дніпропетровській області – на 12 млн. пудів, Одеській – на 12 млн, Харківській – на 3,4 млн, Донецькій – на 2 млн. Областям залишалися такі плани довиконання: по Дніпропетровській області – 7,8 млн. пудів, Одеській – 6 млн, Харківській – 4,2 млн., Донецькій – 2,7 млн. У постанові було зазначено, що ці показники повинні бути виконані **безумовно** до 5 лютого. Персональну відповідальність за виконання планів було покладено на обласних партійних керівників В.Строганова, М.Майорова, Р.Терехова та секретаря ЦК КП(б)У по Донбасу І.Акулова¹².

23 січня 1933 р. за №101, п.10 політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення щодо відправки в обкоми партії та облвиконкоми директиви ЦК ВКП(б) і РНК СРСР у зв'язку з масовим виїздом селян за межі України.

Наводимо його текст повністю¹³: “З деяких районів України почалися за прикладом минулого року масові виїзди селян у Московську, Західну області, ЦЧО, Білорусію “за хлібом”. Мають місце випадки, коли села покидають майже всі одноосібники та частково колгоспники. Нема ніяких сумнівів, що подібні масові виїзди організуються ворогами радянської влади, есерами та агентами Польщі з метою агітації “через селян” у північних районах СРСР, проти колгоспів, проти Радянської влади. У минулому році партійні, радянські та чекістські органи прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. У цьому році повторення цієї помилки не повинно бути допущено.

ЦК КП(б) У та РНК УСРР пропонують:

1. негайно прийняти у кожному районі рішучі заходи до недопущення масового виїзду одноосібників та колгоспників, виходячи з розісланої за лінією ДПУ директиви Балицького.

2. Перевірити роботу всілякого роду вербувальників робочої сили на вивіз за межі України, взяти під суворий контроль з

усуненням від цієї роботи та вилученням всіх підозрілих контрреволюційних елементів.

3. Розгорнути широку роз'яснювальну роботу серед колгоспників та одноосібників проти самовільних виїздів з залишенням господарства та попередити їх що у випадку виїзду у інші райони, вони будуть там заарештовані.

4. Застосуйте заходи до припинення продажу квитків за межі України селянам, що не мають посвідчень РВК щодо права виїзду або промислових та будівельних державних організацій, що вони завербовані на ті або інші роботи за межами України. Відповідні вказівки дати за лінією уповноваженого НКШС та транспортного ГПУ.

5. Повідомте не пізніше 6 годин вечора 24 січня коротко фактичний стан справ з масових виїздом селян по вашій області.

Секретар ЦК КП(б)У
Голова Раднаркому УСРР

М.Хатаєвич
В.Чубар".

Отже, голодуючих в Україні позбавили навіть права самостійно шукати продовольства за межами республіки.

За два дні приймається рішення "Про очищення залізничного транспорту від антирадянського елемента та заходів по укріпленню трудової дисципліни", в якому йдеться про "засміченість" залізниць куркулями та іншим антирадянськими елементами, що підтримували саботаж хлібозаготівель¹⁴.

Вперше факти голодування населення України зафіксовані у документах "Окремої папки" 8 лютого 1933 р., при розгляді питання "Про випадки голодування на селі та у невеличких містах". У рішенні з цього питання йдеться: "Внаслідок наявності фактів голодування в окремих невеличких містах та окремих родин колгоспників – запропонувати Областкомам та Облвиконкомам не залишати жодного такого випадку без прийняття негайних заходів щодо локалізації, звернувши при цьому особливу увагу на перевірку того, чи не є у тому чи іншому випадку симуляції або провокації. З цією метою запропонувати областям негайно вжити заходів щодо максимальної мобілізації ресурсів в самих колгоспах, районах, містах та областях та у семиденний термін надати т.Чубарю дані щодо знайдених областю ресурсів та додатковій допомозі, яку необхідно надати у центральному порядку. При проведенні цієї роботи заборонити відправку будь-яких комісій та ведення офіційного обліку у відношенні колгоспів, районів та міст¹⁵ (виділено нами. - В.Н.). Таким чином, українське

вище партійне керівництво заборонило навіть облік кількості голодуючих. На думку автора цієї статі, саме цей документ став причиною відсутності будь-якої статистики щодо кількості жертв голодомору 1932-1933 рр.

17 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення “Про стан хлібопостачання Донбасу”. У документі записано, що регіон забезпечено комерційним зерном та борошном на 13 діб. “Заготзерну” дано вказівку відвантажити у Донбас з Одеської області на протязі лютого місяця комерційного зерна в обсязі 10 тисяч тон. “Союзборошну” дано вказівку відправити у Донбас з тієї само Одеської області 2,5 тисячі тон пшеничного борошна та стільки само – кукурудзяного. “Заготзерно” зобов’язувалося передати в Донбас наявне комерційне жито на заготівельних пунктах у кількості 2,3 тис тон, а також на протязі десяти днів здати на млини весь залишок жита з недоторканого фонду (62 тис тон), зобов’язавши “Союзмлин” переробити його та відвантажити до Донбасу у лютому не менше 10 тис тон. Також було прийнято рішення звернутися до ЦК ВКП(б) з проханням зобов’язати Комітет резервів та Комітет заготівель зняти броню з 50 тис тон зерна та борошна з Українського недоторканого фонду для забезпечення Донбасу та промислових центрів. Порушувалося клопотання до вищого партійного керівництва СРСР зобов’язати “Заготзерно” забезпечити першочергове відвантаження з Нижньої Волги 60 тис т жита та 30 тис т пшениці. З метою запобігання перебоїв у постачанні Донбасу – відвантажити 15 тис т пшениці для цього регіону. Для забезпечення виконання цього рішення було вирішено відправити уповноважених з Раднаркому, ДПУ УСРР та Донецького обкому¹⁶.

Така постанова свідчить не тільки про турботу партійного керівництва України про найбільш розвинений промисловий регіон республіки. Це є свідченням голодування населення Донбасу вже на початку 1933 р.

20 лютого 1933 р., за підписами С.Косіора, П.Постишева і В.Чубаря, відправлено Й.Сталіну телеграму такого змісту: “На підставі перевірених нами даних додаткову допомогу колгоспам, головним чином на продовольство, необхідно надати таким областям: Київській у обсязі 1 млн пудів, Чернігівській – 600000 пудів, Харківській – 500000, Вінницькій – 500000, Донецькій – 400000, загалом 3 мільйони пудів. Необхідно також здійснити допомогу фуражем у обсязі 1,8 млн. пудів. З цього: Києву – 450 тис. пудів, Чернігову – 250 тис., Харкову – 350 тис., Вінниці – 250

тис., Донбасу – 400 тис. пудів, Одесі (північні райони) – 100 тис. пудів. Окрім того необхідно здійснити допомогу одноосібникам на засів ... Загалом, таким чином, просимо відпустити позику, для надання допомоги колгоспам та одноосібникам 6.800 тис. пудів”¹⁷.

6 травня 1933 р. ЦК КП(б) У прийняло постанову “Про боротьбу з дитячою безпритульністю”, яка мала таку преамбулу: “Незважаючи на надану продовольчу допомогу областям та пряму вказівку ЦК розгорнути в селах допомогу дитячому населенню, що повинно було, зокрема, затримати притік безпритульних дітей у місті, ряд РВК та РПК не тільки не розгорнули належним чином роботу, але окремі райони стали на неприпустимий шлях направлення безпритульних дітей, що потребують тимчасової допомоги, у великі міста. З чутками, провокаційно розповсюдженими у окремих районах про те, що у Харкові, Києві та інших містах організовано беззаборонне приймання дітей у дитячі установи, місцеві радянські та партійні організації ніякої боротьби та роз’яснювальної роботи не проводять. В результаті за останній час відмічається наплив дітей у Харків, Київ, Одесу та інші великі центри, це накопичення кількості дітей у містах та залізничних вузлах створює загрозу епідемії...”¹⁸.

Таким чином, вище партійне керівництво України намагалося перекласти провину на місцеві органи. При тому вони повністю копіювали поведінку Й.Сталіна, який 11 січня 1933 р. у доповіді на об’єднаному пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) “Про роботу на селі”, жодним словом не згадавши про голод в Україні, наголошував: “[...]Четверта причина хиб нашої роботи на селі полягає в невмінні цілого ряду наших товаришів на місцях перестроїти фронт боротьби з куркульством, в нерозумінні того, що лице класового ворога змінилося останнім часом, змінилася тактика класового ворога на селі і що відповідно до цього треба змінити свою тактику, щоб добитися успіху. Ворог зрозумів нову обстановку, зрозумів силу і могутність нового ладу на селі, і, зрозумівши це, перестроївся, змінив тактику, - перейшов від прямої атаки проти колгоспів до роботи тихою сапою. А ми цього не зрозуміли, нової обстановки не розгледіли і продовжуємо шукати класового ворога там, де його немає вже, продовжуємо вести стару тактику спрощеної боротьби з куркульством, тоді як вона, ця сама тактика, давно вже застаріла ... Нинішні куркулі та підкуркульники, нинішні антирадянські елементи на селі – здебільшого люди “тихі”, “солоденькі”, майже “святі”. Їх не треба шукати далеко від колгоспу, вони сидять в самому колгоспі і

займають там посади комірників, завгоспів, рахівників, секретарів і т.д. Вони ніколи не скажуть – “геть колгоспи”. Вони “за” колгоспи. Але вони ведуть у колгоспах таку саботажницьку і шкідницьку роботу, що колгоспам від них не поздоровиться. Вони ніколи не скажуть - "геть хлібозаготівлі”. Вони “за” хлібозаготівлі. Вони “тільки” пускаються в демагогію і вимагають, щоб колгосп утворив резерв для тваринництва, втриє більший за розмірами, ніж це потрібно для справи, щоб колгосп утворив страховий фонд, втриє більший розмірами, ніж це потрібно для справи, щоб колгосп видавав на громадське харчування від 6 до 10 фунт. хліба в день на працівника і т.д. Зрозуміло, що після таких “фондів” і видач на громадське харчування, після такої шахрайської демагогії господарська міць колгоспу мусить бути підірвана, і для хлібозаготівель не лишається місця...”¹⁹.

У цьому виступі, вказавши на винуватців негараздів у сільському господарстві у вигляді замаскованих куркулів та підкуркулників, генеральний секретар ЦК ВКП(б) “висвітлює” другу лінію пошуку: “**Ми** винні в тому, що не розгледіли негативних сторін колгоспної торгівлі хлібом і допустили ряд найгрубіших помилок. **Ми** винні в тому, що цілий ряд наших партійних організацій відірвався від колгоспів, спочив на лаврах і віддався стихії самопливу. **Ми** винні в тому, що цілий рід наших товаришів все ще переоцінює колгоспи, як форму масової організації, не розуміючи, що справа не тільки в самій формі, скільки в тому, щоб самим взяти на себе керівництво колгоспами і викинути з керівництва колгоспами антирадянські елементи. **Ми** винні в тому, що не розгледіли нової обстановки, і не усвідомили собі нову тактику класового ворога, який діє тихою сапою ... Постає питання, при чому тут селяни ? Результатом недооцінки ролі і відповідальності комуністів є те, що нерідко причину хиб нашої роботи на селі шукають не там, де її треба шукати, і хиб лишаються через це неусуненими. Не в селянах треба шукати причину утруднень у хлібозаготівлях, а в нас самих, в наших власних рядах. Бо **ми** стоїмо при владі, **ми** маємо в своєму розпорядженні засоби держави, **ми** покликані керувати колгоспами і **ми** повинні нести всю повноту відповідальності за роботу на селі...”²⁰

Наведені висловлювання Й.Сталіна є яскравим прикладом перекладення відповідальності на інших. Він не казав “я винний”, він казав – “ми винні”, відокремлюючи себе від інших. Саме так поступало й керівництво України в ті часи.

Виходячи з аналізу наведених вище документів, можна стверджувати, що верхівка КП(б)У несе, поряд з керівництвом ВКП(б) повну відповідальність за смерті сотень тисяч громадян України. Не можна вважати, що С.Косіор, П.Постишев, В.Чубар, Г.Петровський та інші українські можновладці були безпосередніми організаторами голодомору – це документами не доведено. Але слухняне виконання вказівок Москви, пасивність, безініціативність, відсутність оперативного реагування на біду, бездушне ставлення до явних фактів голодування населення, намагання вирішувати питання суто бюрократичними рішеннями, перекладення відповідальності на інших, чекання вказівок зверху, все це, безперечно, лежить на їх совісті.

-
- ¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів /Упорядн. Р.Я.Пиріг та ін.- К., 1990.-605 с.; 33-й: голод. Народна книга-меморіал /Підготовлена Лідією Коваленко і Володимиром Маняком. - К., 1991.- 584 с.; Колективізація і голод в Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. - К., 1992; Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе. - К., 1998.- 783 с.: Голодомори в підрадянській Україні (Праці Асоціації дослідників голодоморів в Україні) /редколегія Веселова О. та ін. - Київ – Львів – Нью-Йорк. - 2002.- 724 с. та інші.
- ² Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.1, оп.16, спр.8, арк.204.
- ³ Там само. - Арк.203.
- ⁴ Там само. – Арк.238.
- ⁵ Там само. – Арк.236.
- ⁶ Там само. – Арк.262, 263.
- ⁷ Там само. - Спр.9, арк.59.
- ⁸ Там само.
- ⁹ ЦДАГО.- Ф.1, оп.16, спр.9, арк.59
- ¹⁰ Там само. - Арк. 83.
- ¹¹ Вісті ВУЦВК.- 1933.- 4 січня.
- ¹² ЦДАГО України. - Ф.1, оп.16, спр.9, арк. 108-109.
- ¹³ Там само. - Арк. 115-116.
- ¹⁴ Там само. - Арк. 121.
- ¹⁵ Там само. - С.156-156 зв.
- ¹⁶ Там само.- Арк.163-165.
- ¹⁷ Там само. - Арк.33-34.
- ¹⁸ Там само. – Спр. 10, арк.32-36.
- ¹⁹ Сталин И.В. Сочинения. - Т.13, с.229-230.
- ²⁰ Там само. – С.232-233.